

УДК 141.319

DOI <https://doi.org/10.24195/sk1561-1264/2023-2-2>**Проценко Ольга Петрівна**

доктор філософських наук, професор,
завідувачка кафедри філософії та суспільних наук
Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
вул. Чкалова 17, Харків, Україна
orcid.org/0000-0002-4085-4276

Чмихун Світлана Євгенівна

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Національного аерокосмічного університету імені М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»
вул. Чкалова 17, Харків, Україна
orcid.org/0000-0002-1090-2900

ФЕНОМЕН АГРЕСІЇ У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ СОЦІО-ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Актуальність поставленої проблеми обумовлена необхідністю реалізації в практичну сферу суспільного життя принципів гуманізму, миролюбності, відповідальності й справедливості для зняття деструктивних видів і форм поведінки, пов'язаної з притаманним людині агресивним настроєм. Пошук нових, більш ефективних засобів встановлення факторів упорядкування, організації та дисципліни поведінки людей безпосередньо впливають на збереження біосоціальної екології, контролю над використанням досягнень науки і техніки, стримування економічної та воєнної експансії й нестримної гонки військового озброєння.

Мета статті полягає в аналізі феномену агресії з боку філософсько-антропологічних досліджень з акцентом на біосоціальну сутність людини, закономірності її дій та вчинків, що впливають на головний контекст аксіосфери суспільства. Для системного аналізу зазначених проблем в завдання статті входить також огляд інтерпретацій людської агресії з боку представників соціо-гуманітарного знання та висновків дослідників природничих наук. *Методи дослідження* базуються на загальнонаукових підходах к дослідженню (аналіз, синтез, порівняння, дефініції) та принципах філософського пізнання об'єктивності, системності, положеннях діалектики і синергетики, а також міждисциплінарному підході до сучасних знань, які стосуються феномену агресії, з використанням прийомів дослідження феноменології, герменевтики та прагматизму. *Результати дослідження* дозволяють узагальнити й конкретизувати науково-теоретичні результати вивчення проблем агресії в таких напрямках як історико-філософська ретроспектива та сучасні дослідження феномену агресії в сфері соціо-гуманітарного знання щодо змісту агресії людини, її форм та функцій у людському існуванні. Розкриваються змістовні межі терміна й поняття «агресія» та її зв'язок з деструктивними різновидами поведінки, вчинків і дій. Розглянуті сучасні виміри добра і зла в якості джерел деструктивної поведінки та появи стереотипів поведінки так званої ресентиментної людини, обґрунтовано значення захисних функцій культурних форм взаємодії людей в особистісному й колективному спілкуванні як факторів їх самозбереження в ціннісних показниках комунікативного простору сучасного суспільства.

Ключові слова: людина, суспільство, поведінка, агресія, деструкція, насильство, ресентимент.

Вступ. За роки своєї незалежності Україна зміцнила свій науково-теоретичний потенціал у дослідженні надзвичайно актуальних проблем, пов'язаних в цілому з практикою соціальної діяльності та багатовимірністю притаманних для неї подій в аксіологічному контексті. У зв'язку з цим виникла необхідність значного переосмислення й оновлення розуміння

та інтерпретації складних суспільних явищ, до яких з впевненістю слід віднести феномен агресії. Актуальність та своєчасність дослідження пов'язана передусім з загостренням відносин між соціальними суб'єктами, а також з появою оновлених форм людських протистоянь на глобальному рівні, які акумулюються в різні антагонізми та конфлікти, що виникають непрогнозовано і неочікувано. Не дивлячись на те, що явища людської агресивності займають значну позицію в напрямках науково-теоретичних роздумів та їх практичної реалізації, проблемна ситуація залишається і потребує визначеності й вивчення з боку філософського підходу, а тому вимагає додаткових знань. У цьому питанні слід погодитися з думкою вітчизняних дослідниць А. А. Зуб та О. Б. Петінової стосовно сутності та процесу наукового пізнання. Дослідниці приділяють проблемам у науці велике значення тому, що «проблемна ситуація є зазвичай результатом протиріччя між знову відкритими в науці фактами та наявною теорією» [2, с. 118]. «Головна роль проблемної ситуації в динаміці наукового пізнання в тому, що вона потребує осмислення, формування та вирішення нових проблем» [2, с. 119]. Таким чином, аналіз проблемної ситуації допомагає одержувати найбільш повні знання стосовно досліджуваних явищ.

Мета статті полягає в аналізі феномену агресії в межах філософсько-антропологічних досліджень з акцентом на біосоціальну сутність людини, а також з урахуванням закономірностей її дій та вчинків, що впливають на головний контекст аксіосфери суспільства. Для системного аналізу зазначених проблем в завдання статті входить також огляд інтерпретацій людської агресії з боку представників соціо-гуманітарного знання та висновків дослідників природничих наук.

Методи дослідження базуються на загальнонаукових підходах до досліджень (аналіз, синтез, порівняння, дефініції) та принципів філософського пізнання об'єктивності, системності, на положеннях діалектики і синергетики, а також міждисциплінарному підході до сучасних знань, які стосуються феномену агресії, з використанням прийомів дослідження феноменології, герменевтики та прагматизму.

Результати дослідження. Нині можна констатувати досить широке використання терміну «агресія» (з латинського – напад) як у сфері науково-дослідної активності, так і в повсякденному спілкуванні. Звертають на себе увагу також терміни, похідні від нього. Це – «агресор», «агресивність», та широке коло наближених понять, а саме: боротьба, конфлікт, насильство, деструкція, деспотія та інші. Особливу увагу слід приділяти перш за все науково-теоретичному рівню дослідження зазначеного феномена та огляду головних висновків у його інтерпретації та пошуку шляхів оптимізації та гуманізації соціальних відносин й удосконаленню предметно-практичної діяльності. Наразі аналіз самої агресії та її проявів представлений різними сферами соціо-гуманітарного знання. До них передусім слід віднести психологію, педагогіку, соціологію, політологію, які є основою для накопичення емпірично-прикладного матеріалу. В той же час для системного погляду на феномен агресії в умовах сьогодення особливу актуальність мають дослідження філософсько-антропологічного характеру з акцентом на сутність людини та закономірності її дій і вчинків, які детермінують поведінку і спілкування людей, визначають їх відмітні риси та безпосередньо впливають на зміст і структуру аксіосфери суспільства.

Антропологічна проблематика є традиційною в історії філософської думки, але звернення до «людинознавства» та її актуалізація, які виникли у другій половині XIX століття, були пов'язані з появою нових кризисних станів в житті суспільства та людини. Крім цього, інтерес до даної проблематики був стимульований і розвитком окремих природних та соціальних знань щодо сутності людини. Тому після Першої світової війни в Германії заявив про себе самостійний напрямок під назвою філософська антропологія. Філософська антропологія спиралась на вчення своїх попередників, перш за все філософів Л. Фейєрбаха та В. Дільтея, а також інтерпретації досліджень віталістичної біології, фізіології та ірраціональної психології. В наш час вже хрестоматійно відомо, що основу філософської антропології складають погляди таких глибоких мислителів як М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен, в авторських концепціях яких простежуються головні положення філософської антропо-

логії, які й в статусі теоретичного підґрунтя, і в статусі методологічної бази є головними в філософській базі досліджень феномену агресії й її присутності в аксіосфері суспільства. Про ці положення вже свідчать і самі назви досліджень: «Положення людини у Космосі» (М. Шелер), «Ступені органічного та людина» (Г. Плеснер), «Про систематику антропології» (А. Гелен). Найперше це стосується думки про те, що реальне існування людства відносно всієї повноти та багатовимірності визначає місце і відношення людини до світу, який її оточує. По-друге, що сутність людини – єдність двох взаємозалежних проявів біологічного і соціального в її існуванні. І, по-третє, що є те, що притаманне виключно людині в порівнянні з будь-якою живою істотою. М. Шелер у своїх викладах безпосередньо прояснює сакрамент агресивних вчинків окремої людини та присутність агресії у масштабних рухах великих людських мас. Отже, на думку М. Шелера, «...людина – це істота, яка перевершує саму себе і світ. Як така, вона здатна на іронію та гумор, які завжди містять у собі піднесення над власним існуванням... Таким чином, людина є тією живою істотою, що може (придушуючи і витискуючи імпульси власних потягів, відмовляючи їм у живленні образами сприйняття та уявлення) ставитися принципово аскетично для свого життя, яке вселяє у неї жах. В порівнянні з твариною, яка завжди говорить «так» дійсному буттю, якщо лякається та втікає, людина – це «той, хто може сказати ні», «аскет життя», вічний протестант проти всякої тільки дійсності..., людина це «вічний Фауст», звір, ненаситний до нового, вона ніколи не заспокоюється на оточуючій дійсності, завжди прагне прорвати межі свого тут-і-тепер так буття та «навколишнього світу», в тому числі й наяву дійсність особистісного Я» [6, с. 151–152].

Для розгляду феномену агресії в ціннісно-оцінних вимірах вчинків та спілкування людини стають цікавими думки М. Шелера щодо внутрішнього її світу, центру духа її особистості. Людина в пориві говорити «ні» іноді вивільнює енергію своїх потягів в духовну діяльність таким чином, який може бути пов'язаний з крайніми формами агресії, бути «вічним Фаустом». Тому в своїй праці «Ресентимент у структурі моралей» філософ звертає увагу на розгляд людини ресентиментного типу, однією з характерних рис якого є озлоблення, що несе в собі тенденцію створювати дії морального зла. М. Шелер вказує на безпосередній прояв біосоціальної сутності людині, де природно обумовлений інстинкт боротьби за існування примушує бачити в іншій істоті того, хто заважає йому, заперечує, а, мабуть, і загрожує. Тому головною вадою ресентиментної людини, на думку М. Шелера, є заздрість, яка не дає їй спокою. Цей болючий душевний стан вимушує «малювати» винного або ворога, який як би постійно псує її стан у кар'єрному рості, родинному щасті, творчості, благополуччі і тому подібне. Сама заздрість та вибір ворога продукують помсту й агресивні дії ресентиментної людини в залежності від того, хто вона й які її можливості. Зазначимо, що в аксіосфері суспільства моральна оцінка поведінки людини має велике значення тому, що безпосередньо вказує на ту небезпеку, що продукує зло, яке пов'язане з активністю самої людини, а також з її унікальною здібністю причиняти собі шкоду. Таким чином, моральне зло й як сукупність деструктивних дій, і як злочинні наміри, у випадку, якщо їх вчасно не зупинити, стають джерелом руйнування буття не тільки окремої людини, а й існування людського роду взагалі.

Основу в розробці проблем людської агресії поклала плеяда вчених, які звернули увагу на мотиваційний механізм агресії з точки зору зануреності людини у соціум та форм прояву агресії у поведінці, спілкуванні і соціальній взаємодії взагалі. У розробці цієї проблематики послідовно були представлені фрейдизм, неофрейдизм, етологія та біхевіоризм. Зазначимо деякі положення засновників вказаних напрямків, які отримали подальший розвиток в інтерпретації агресії сучасними дослідниками.

Головною тезою фрейдизму, на яку спирається М. Шелер, є аналіз психофізіологічного стану людини, який у широкому сенсі став відомий як вчення про безсвідоме. Агресія представлена в логіці роздумів З. Фрейда як дещо, суто притаманне інстинктивній діяльності людини, що реалізується в її безпосередніх стосунках. При чому, той, хто стає не тільки об'єктом агресивного нападу, але і його засобом, зазнає певного задоволення від агресії. В тому випадку, коли сили, що

стримують агресію, стають слабше або зникають зовсім, агресивність стає безмежною, а людина може перетворитися у дику тварину. Стосовно агресії З. Фрейд висовує ще одне ілюстративне положення в своїй роботі «Я і Воно». Це наявність в природі людини, з одного боку, «нахилу» до життя, так званого Еросу, а з іншого – «нахилу» до смерті – Танатосу. Ці два стани тісно пов'язані і не існують один без одного. На думку вченого, агресивність – головний представник інстинкту смерті. Людина охоплена свідомим чи несвідомим бажанням руйнування або себе, або іншого, і такого стану їй не вдається уникнути. Тому агресивність не є випадкова реакція на фактори, які роздратовують, а це притаманний організму процес, обумовлений природною силою людини. Цю природну силу подолати дано культурним принципам життя, стверджує З. Фрейд в роботі «Невдоволення культурою». Він особливо наполягає на тому, що під культурою має розумітися все багатство досягнень та установлень, які відрізняють наше людське життя від життя наших предків із природного світу, і націлені на захист людини від самої природи і на регулювання відносин між самими людьми. Вчений стверджує, що всі форми і цінності, якими володіє культура, приносять людині користь, навіть такі, які викликають сумніви, наприклад, краса, дисципліна, упорядкування. Доля людства залежить, головним чином, від того, чи в змозі розвиток культури припинити первинний потяг людського роду до агресії, який порушує співіснування людей. З. Фрейд покладає відповідальність за співіснування людей на розвиток цивілізації, оцінює такий розвиток як інструмент інстинкту життя, який об'єднує ізольованих індивідів, потім родини, народи, нації в єдине людство. Але слід зазначити, що в наш час саме технологічний стан сучасного суспільства, в якому опинився індивід, свідчить про протилежне. Цивілізаційні процеси не врятовують від розгортання людської агресивності. Навпаки, сплеск технічних досягнень роблять її більш небезпечною завдяки поширенню духовної кризи суспільства та особистості, яке стало наявним в середині ХХ ст. напередодні Другої світової війни та після її завершення. Поняття «духовна криза суспільства», як справедливо зазначає український вчений С. Криворучко, передбачає фіксацію настроїв незадоволення та пригнічення, які викликають відчуття страху перед невідомими історичними подіями: війни, хвороби (Перша і Друга світові війни, Холодна війна, Covid-2019) [3, с.245]. Сюди слід віднести безліч жорстоких протистоянь та конфліктів в сучасному суспільстві, що підпитують людську агресивність та демонструють безмежність видів і форм деструктивних явищ, які вона викликає і перед якими культура втрачає силу, особливо культура окремого індивіда.

Вслід за З. Фрейдом, Е. Фромм у своїх поглядах стосовно агресії також відштовхується від біосоціальної природи людини, але додає, що сутнісний вплив на цей феномен має ще й історичний розвиток суспільства. Саме історизм обумовлює виникнення нових видів і форм агресивної деструктивної поведінки. Такий підхід дає привод для розгляду безпосередньо деструктивної поведінки, викликаної не тільки природою людини, але й соціальними умовами її життя. Такий висновок спонукав вченого класифікувати агресію як «доброякісну» і як «злроякісну» в залежності від ступеню наслідків деструктивної поведінки стосовно інших людей та навколишнього світу взагалі. Перша, доброякісна, пов'язана з інстинктами людини. Вона обумовлена його психофізичними механізмами, внутрішнім наміром людини перемагати своє безсилля перед середовищем, яке її оточує і загрожує їй, не дати світу знищити себе. Тому особливе місце в деструктивній поведінці людини займає оборонна агресія. Друга, злроякісна, пов'язана з характером людини, її екзистенціальними потребами, пристрастями, які притаманні характеру і які виникають на ґрунті соціальних і культурних процесів. Стосовно розуміння феномену людської агресії дуже важливим на наш погляд є думка Е. Фромма про соціальний характер, тому, що «...соціальний характер інтеріоризує зовнішню необхідність і тим самим мобілізує людську енергію на виконання завдань даної соціально-економічної системи» [5, с. 184]. Тому риси характеру допомагають людині пристосуватися до існуючих умов, а агресивність – ще і захистити себе.

Сучасна агресія, яка продукує широку і жорстоку деструктивність, пов'язана не стільки зі станом культури, скільки з новими показниками цивілізаційних процесів сучасного технологічного суспільства, які впливають на накопичення явищ, дегуманізуючих відносини між

людьми. Е. Фромм не тільки глибоко аналізує проблеми агресії та деструктивної поведінки, але й дає деякий прогноз на можливі напрямки розгортання агресії, поширення її деструктивної функції, що в сукупності загрожує існуванню людства вже найближчим часом. І приводом тому може бути так званий авторитарний характер окремої людини.

В наш час значно зростає актуальність дослідження агресії К. Лоренцом. Особливо продуктивні його філософські погляди в умовах сучасного суспільства, які він викладає в своїй найвідомішій праці «Агресія (так зване зло)». Висновки стають тією теоретичною базою, яка безпосередньо впливає не тільки на розуміння даного феномену, але й на удосконалення регулятивних механізмів припинення процесів агресивного руйнування. Здобуті знання про агресію дають практичну цінність в розповсюдженні гуманістичних принципів у людських відносинах. У процесі вивчення стереотипів поведінки птахів і тварин вчений проводить аналогію з поведінкою людини. Таке порівняння дає йому підставу не просто зазначити зв'язок агресії з інстинктами, але і зробити важливі уточнення: агресія є інстинкт боротьби з представниками свого виду. І це характерно для всіх живих істот, включаючи і людину. Агресія, згідно К. Лоренца, бере початок із вродженого інстинкту боротьби за виживання. В ході еволюції інстинкт трансформується і отримує свої різновиди, серед яких територіальна агресія, а також агресія як засіб покращення генетичного фонду завдяки виживанню в боротьбі з собі подібними. Вслід за Е. Фроммом, К. Лоренц виокремлює агресивну спонтанність, яка, на його погляд, стає найбільш небезпечним інстинктом. К. Лоренц наполягає на тому, що агресивність людини принципово відрізняється від агресивності тварин завдяки наявності абстрактного мислення, самопізнання, а також вербальної комунікації та розумної відповідальності, що дає можливість стримувати найбільш загрозливу для людей агресивну деструктивність. При аналізі суто людської агресії, зазначає дослідник, слід мати на увазі те, що, вступаючи до агресивних відносин, людина використовує крім природних засобів ще і допоміжні, які по своєму масштабу руйнування не знають меж і можуть в кінці кінців знищити вісь рід людський. Відсутність природних засобів захисту та нападу (фізичної сили, кликів, кігтів и таке інше) веде до появи штучних засобів захисту і нападу, які можуть спонукати людину до самознищення. Чому ж досі цього не сталося, ставить запитання К. Лоренц. І пропонує свою відповідь.

В процесі історичного розвитку суспільства людство культивує засоби стримування та відмови від жорстоких видів агресивної деструкції, яка розповсюджує зло в його крайності. Він звертає увагу на умиротворення, яке може бути досягнуте при поширенні ритуалів, перенесення агресії на ерзац-об'єкти, сублімації. Все це може направляти агресію не на деструкцію, а, навпаки, на конструкцію: творчість, агональність (змагальність), гру. К. Лоренц звертає увагу і на культурні форми спілкування, так звані церемонії, які підтримуються традиціями і котрі навчають людину контролювати свої агресивні імпульси. В підрозділі «Сподіваюсь і вірю» своєї головної праці «Агресія (так зване зло)», К. Лоренц висловив впевненість стосовно дружніх форм поведінки людей, які можуть значно знижувати міжособистісну агресивну напругу.

Сучасний погляд на проблематику агресії свідчить, що вона була і залишається наскрізною, тобто вона присутня майже на всіх етапах історичного розвитку соціо-гуманітарного знання, її інтерпретаційне поле значно поширювалось і завжди впливало на конструювання аксіосфери в залежності від культурного стану суспільства, цивілізаційних перетворень, інтересів та ціннісних пріоритетів людства. Можна погодитися з поглядом сучасного українського дослідника О. Дроздова, що агресія в сучасному просторі науки викликає інтерес багатьох теоретичних студій і являє собою міждисциплінарну галузь наукових досліджень [1, с. 45–46]. Ґрунтовно з боку соціальної психології агресія розглядається в працях американського автора Л. Берковця. Саме він визначає та аргументує безпосередній вплив на активізацію та розповсюдження насильства завдяки інформації, яка транслюється засобами мас-медіа в сучасному суспільстві.

В працях сучасних закордонних та вітчизняних фахівців (Р. Берон, Д. Річардсон, А. Даніленко, О. Дроздов, Л. Казіміренко, О. Качмар, Н. Тужеляк, Е. Скиба та багато інших) агресія також

інтерпретується як соціальне явище, що обумовлене біологічною суттю людини і з'являється в межах її деструктивної поведінки, вчинків та дій, які безпосередньо пов'язані з нападом і які ведуть за собою різні форми знищення, руйнування, шкоди та втрат.

Агресивна поведінка деформує ціннісну наповненість суспільних надбань на всіх рівнях: від зусиль особистісного характеру до спільних масштабних проявів. Слід зазначити також, що агресія, як сукупність вчинків та дій, заключає в собі певний бінаризм, тобто вона знаходить себе в різного роду бінарних опозиціях з маркерами на позитив і негатив, справедливою або несправедливою, виправданою або невиправданою, тобто декларує деструкцію як вимушену реакцію в процесі захисту при нападі і деструкцію, цілеспрямовану при нападі як реалізацію спеціально обраної мети. Інакше кажучи, коли мова йде про напад з метою захисту певної цінності (життя, добробуту, моральних принципів, світогляду, ідеологічних поглядів і так далі), агресія як стан живого організму знаходить себе у деструктивних формах поведінки, які порушують норми моралі та закони права, завдають шкоди єдності, миролюбству, взаєморозумінню. Коли агресивна поведінка знаходиться у межах позитивних координат (необхідність самозахисту, наприклад), агресивні вчинки можуть розглядатися як менше зло, в порівнянні зі злом більшим, або, за словами відомого сучасного філософа В. Малахова, «можливість зла як передумова морального добра». Тому, що «...справа тут не тільки у формальній, суто логічній залежності. Щоб усвідомити себе як моральну особистість, зібрати свою суб'єктивну енергію в єдине ціле, виховати свою волю, людина має відчувати весь ризик, усю незабезпеченість добра, яке не може утвердитися без її вибору, її рішучого вчинку» [4, с. 142]. В випадку, якщо агресія викликана безкомпромісним наміром руйнувати або знищувати будь-кого або будь-що заради самого процесу і задоволення від такого роду активності, то вона розцінюється як суто негативна та являє собою приклад абсолютного зла.

Висновки. Звернення до аналізу такого складного і багатовимірного явища як агресія з точки зору філософської антропології й завдяки методології наукового пізнання та плідному підґрунтю мислителів попередніх часів дозволило визначити найбільш вагомні напрямки дефініції феномену агресії та зазначити шляхи її подальшого дослідження. Доведено, що проблеми агресивної поведінки людини пов'язані з її біосоціальною природою, її поведінковими стереотипами, обумовленими сукупністю рис характеру, які продукують вчинки в межах диференціації добра і зла, що транслюють явища ресентименту. Тому агресія та агресивність мають тенденцію викликати деструктивні форми соціальної активності людей: руйнування, шкоду, помсту, що можуть мати різні масштаби загроз існуванню самої людини і людства взагалі. Цивілізаційні процеси, активізуючи технотронну складову суспільства, не в змозі в повній мірі стримувати розгортання надто деструктивних форм агресії, які погрожують існуванню людства. Тобто розвиток цивілізації повинен безпосередньо спиратися на культурну базу взаємодії індивідів в суспільстві: поширенню освіти, культивуванню людяності, зміцненню контролю над дисципліною поведінки, упорядкуванню дій та вчинків, організаційних та керівних заходів, всього того, що збагачує аксіосферу суспільства з її морально-правовою домінантою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дроздов О. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень. *Соціальна психологія*. 2006. № 1. С. 43-49.
2. Зуб А. А., Петінова О. Б. Проблемні ситуації в науці: філософський контекст. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Науковий журнал: ДЗ «ЛНПУ імені К.Д. Ушинського» Філософія*. 2020. Випуск 1(45). С. 116-121.
3. Криворучко С. К. Духовна криза індивіда в технологічному розвитку суспільства. *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному суспільстві: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 22 травня 2020 р. НЮУ ім. Ярослава Мудрого*. Харків : Друкарня Мадрид, 2020. С. 244-247.
4. Малахов В. А. Етика: Курс лекцій: навч. посібник. Київ: Либідь, 2001. 384 с.
5. Фромм Е. Втеча від свободи. *Читанка з історії філософії: у 6 кн.* Київ: Фірма «Довіра», 1993. Кн. 6: зарубіжна філософія ХХ століття. С. 179-195.

6. Шелер М. Положення людини у космосі. *Читанка з історії філософії: у 6 кн.* Київ: Фірма «Довіра», 1993. Кн. 6: Зарубіжна філософія XX століття. С. 146-152.
7. Lorenz K. On Aggression. 2nd ed. London: Routledge, 2002. 321 p.

REFERENCES

1. Drozdov, O. (2006) Ahresiologiya yak mizhdystsyplinarna haluz' naukovykh doslidzhen'. [Aggressionology as an interdisciplinary branch of scientific research]. *Sotsial'na psykholohiya*. No. 1, 43-49. [in Ukrainian].
2. Zub, A. A., Petinova, O. B. (2020) Problemni sytuatsiyi v nauksi: filosof's'kyi kontekst. Naukove piznannya: metodolohiya ta tekhnolohiya. [Problem situations in science: philosophical context]. *Naukovyy zhurnal: DZ «PNPU imeni K.D. Ushyn's'koho» Filosofiya*. Vypusk 1(45), 116-121. [in Ukrainian].
3. Kryvoruchko, S. K. (2020) Dukhovna kryza indyvida v tekhnolohichnomu rozvytku suspil'stva. [Supersubstantial crisis of the individual in the technological development of society]. *Superechnosti vzayemodiyi morali i prava v suchasnomu suspil'stvi: Materialy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi*, May 22, 2020. NYUU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Drukarnya Madryd, 244-247. [in Ukrainian].
4. Malakhov, V. A. (2001) Etyka: Kurs lektsiy: navch. posibnyk. [Ethics: Course of lectures: teaching. manual]. Kyiv: Lybid, 2001. 384 s. [in Ukrainian].
5. Fromm, E. (1993) Vtecha vid svobody. [Escape from freedom]. *Chytanka z istoriyi filosofiyyi: u 6 kn.* Kyiv: Firma «Dovira». Kn. 6: zarubizhna filosofiya KHKH stolittya, 179-195. [in Ukrainian].
6. Sheler M. Polozhennya lyudyny u kosmosi. [The human place in the cosmos]. *Chytanka z istoriyi filosofiyyi: u 6 kn.* Kyiv: Firma «Dovira». Kn. 6: zarubizhna filosofiya KHKH stolittya, 146-152. [in Ukrainian].
7. Lorenz, K. On Aggression. 2nd ed. London: Routledge, 2002. 321 p.

Protsenko Olga Petrovna

Doctor of Philosophical Sciences, Full Professor,
Head of the Department of Philosophy and Social Sciences
National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute”
17, Chkalova str., Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4085-4276

Chmyhun Svitlana Evgenivna

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Philosophy and Social Sciences
National Aerospace University “Kharkiv Aviation Institute”
17, Chkalova str., Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1090-2900

THE PHENOMENONA OF AGGRESSION IN THE PROBLEMTIC FIELD OF SOCIOHUMANITARIAN KNOWLEDGE

The relevance of the problem at issue is based on the need to implement humanism, peacefulness, responsibility and justice into the practical sphere of public life in order to remove destructive behaviour associated with the inherent aggressive mood of an individual. The search for new, more effective means of establishing factors for ordering, organizing and disciplining human behaviour has a direct impact on the preservation of biosocial ecology, control over the use of scientific and technological achievements, curbing economic and military expansion and unrestrained military arms race.

The purpose of the article is to analyse the phenomenona of aggression from the perspective of philosophical and anthropological research with an emphasis on the biosocial essence of an individual, the patterns of his actions and deeds that influence the main context of the axiosphere of society. The objectives of the article also include a review of interpretations of human aggression developed by representatives of socio-humanitarian knowledge, and the conclusions of natural science researchers

*in order to conduct a systematic analysis of the issues under study. **Research methods** are based on general scientific approaches to research (analysis, synthesis, comparison, definitions) and the principles of philosophical knowledge of objectivity, systematicity, the provisions of dialectics and synergetic, as well as an interdisciplinary approach to modern knowledge concerning the phenomenon of aggression, using the techniques of phenomenology, hermeneutics and pragmatism. **The results of the study** make it possible to generalize and concretize the scientific and theoretical results of studying the problems of aggression in such areas as historical and philosophical retrospective and modern studies of the phenomenon of aggression in the field of socio-humanitarian knowledge concerning the content of human aggression, its forms and functions in human existence. The substantive framework of "aggression" and its connection with destructive types of behaviour, deeds and actions are revealed. The modern dimensions of good and evil are considered as sources of destructive behaviour and the emergence of behavioural stereotypes of the so-called resentment person. The importance of the protective functions of cultural forms of individuals' interaction in personal and collective communication as a factor of their self-preservation in the value indicators of the communicative space of modern society is substantiated.*

Key words: individual, society, behaviour, aggression, destruction, violence, resentment.